

LAURA HALMINEN

UPSEERI JA VAKOOJA

★
SUOMALAISLOIKKARI
EMIL VAATERI

DOCENDO

UPSEERI^{JA} VAKOOJA

**SUOMALAISLOIKKARI
EMIL VAATERI**

LAURA HALMINEN

**UPSEERI JA
VAKOOJA**

**SUOMALAISLOIKKARI
EMIL VAATERI**

DOCENDO

Copyright © Laura Halminen ja Docendo 2023
Docendo on osa Werner Söderström Osakeyhtiötä.

Kannen valokuvan käsittely: Matti Mäkinen
Kansi ja graafinen suunnittelu: Jarkko Lemetyinen / Katse Design Oy

ISBN 978-952-382-529-1

Painettu EU:ssa

Adalle ja Vilmalle

SISÄLLYS

Lukijalle	8
-----------------	---

OSA I

Vuodet 1900-1941 - Mitä meistä tuli?

1. Lapsileipuri lähtee sotaan	15
2. Aloitteleva tšekisti ryöstää tukkisavotat	33
3. Kaksinkertainen Syrjänen.....	57
4. Salahanke Sortavalassa	70
5. Pelurit palavat	90
6. Jälleennäkeminen	105
7. Yliopistomiestä ei puhdisteta.....	120
8. Sorvari ajetaan taas sotaan.....	137
9. Jylhä salo jää.....	150
10. Kohtaus metsässä	164

Osa II

Vuodet 1941-2012 - Mitä meistä jää?

11. Leningradin piiritys ja raskas rauha	174
12. Makkaratehtaan väki ja KGB	184
13. Leningradin vastaan tulijat ja muisto suomalaisesta	200
14. Lähettiupseerin poika	214
15. Äänisuunnittelija ja nettietsivä.....	223
16. "Voitko kertoa minullekin?"	233
17. Junantuomat	241
18. Lopuksi	254

Lähteet.....	262
--------------	-----

LUKIJALLE

Emil Vaateri oli suomalainen vakooja, joka petti synnyinmaansa. Suomalaisuus ei kuitenkaan kulunut tästä neuvostoliittolaistuneesta lappeenrantalaisesta pois helpolla. Viimeiset sanansakin hän sanoi äidinkielellään.

Emil Vaaterin tarina ei kerro vain Vaaterista itsestään. Se on myös tarina ihmisistä hänen ympärillään ja hänen jälkeensä: isän pettymyksestä, pidätetystä veljestä, huijatusta leskestä, sinnikkäästä veljentytären pojasta ja monesta muusta. Se on kertomus yksilön valinnoista, katoamisesta ja maanpetoksesta mutta myös rohkeudesta etsiä ja löytää. Emil Vaaterin tarina on kertomus siitä, miten historia virtaa lävitsemme ja miten me annamme tuolle virralle omat sävyimme.

Minun on kerrottava tämä tarina. Minä olen siihen riittävän ulkopuolinen. Olen kirjuri, jolle on annettu kunnia yrittää ymmärtää ja kertoa.

Tämä hanke alkoi monta vuotta ennen kuin Vladimir Putinin Venäjä aloitti vihamieliset toimensa Ukrainassa valtaamalla Krimin niemimaan talvella 2014. Minä tulin hankkeeseen mukaan sattumalta;

tavan suomalaisena, joka päätyi parisuhteeseen kohdattuun puolittutun raitiovaunupysäkillä 2000-luvun alussa. Rakastuttiin, lisäännyttiin, erottiin: yksi tavallinen suomalainen tarina monien kaltaistensa joukossa.

Kun tämän kirjan kirjoittaminen oli vielä aika alussa, kävin latvialaisen sotavainajien etsintäryhmä Legendan matkassa Kuurinmaalla. Osallistuin kaivauksiin, kun he nostivat eräästä mäntymetsästä 98 puna-armeijan sotavainajaa, jotka olivat kuolleet taisteluissa natsi-Saksan joukkoja vastaan suunnilleen vuonna 1944.

Neuvostoliitto oli mestari jättämään kuolleet sotilaansa niille sijoilleen. Puna-armeijalle sotilas oli tykinruokaa ja kuolleena arvoton. Hänen ruumiinsa oli jätettä.

Ellei näitä Latviassa kuoppaan sikin sokin heitettyjä kalmoja saataisi tunnistettua ja ellei joku heidän omaisistaan ehdottaisi henkilökohtaisempaa hautaa, vainajat haudattaisiin merkitsemätöntä maakuoppaa kunniallisemmin sotavainajille tarkoitettuun yhteishautaan.

Latvialainen etsintäryhmä Legenda antoi korvaamattoman kokemuksen: puhdistin ja nostin yhden neuvostoliittolaisen sotavainajan. Oli sattumaa, että hän oli neuvostosotilas. Legenda nostaa ja toimittaa haudattaviksi kaikki löytämänsä vainajat, olivatpa nämä Venäjän ajan tsaarinarmeijan, natsi-Saksan tai puna-armeijan sotilaita.

Neuvostosotilaan kalloa käsitellessäni sen ylimpien niskamikamien tietämiltä hansikkaisiini putosi vaaleampaa hiekkaa. Legenda-ryhmän kokeneemmat jäsenet sanoivat, että vaaleampi aines saattoi olla aivoja. Samaa kalloa hiekasta puhdistaussani kosketin sen takahampaita. Ne tuntuivat samalta kuin omat hampaat, jos laittaa sormen suuhunsa. Sekunnin kymmenesosan yli 70 vuotta sitten kuolleen neuvostosotilaan hampaat tuntuivat etusormeni alla kovin tutuilta. Niin vähän aikaa, ettei siitä tohtinut puhua, mutta niin paljon, että ehdin tunnistaa ihmisen. Niin kauan, että minä muistan.

Tuntematon neuvostoihminen, se vähä mitä hänestä oli jäljellä, oli minun käsissäni. Tämä kotimaansa tykinruuaksi lähettämä oli jonkun lapsi, kenties jonkun veli tai sulhanen.

Hyväksyisitkö omalle sukulaisellesi tuollaisen kohtalon hylättyinä merkitsemättömässä kuopassa? Antaisitko anteeksi, että myöhemmin tulisi joku, joka koskisi häneen sillä tavoin ja yrittäisi auttaa kunniallisempaan hautaan?

Puna-armeijan kapteeni Emil Vaateri oli todennäköisesti yksi niistä, joita ei koskaan haettu pois sotatantereilta. Se, mitä Vaaterista muistojen, arkistomerkintöjen ja valokuvien lisäksi jäi jäljelle, on luultavasti edelleen jossain peltoaukean reunalla Raja-Karjalassa runonlaulajien mailla. Jos on sielläkään: aika nimittäin ottaa osansa, luonto kierrättää, eikä villieläimiä kiinnosta ajatuksemme kehon ja sielun suhteesta tai vainajien kunnioittamisesta.

Emil Vaaterin jäännöksiä tuskin löytyy koskaan. Tiesin sen osallistuessani sotavainajien kaivauksille Latviassa, mutta en voinut olla ajattelemta Emiliä sielläkin. Jos joskus jossain joku vielä etsisi, tai jopa sattumalta löytäisi?

Sodissa katoaa paljon ihmisiä. Se jättää heidän omaisensa epä-tietoisuuteen. Ihmisen minäkuva ja ymmärrys ajasta ja maailmasta rakentuu pitkälti muistiin. Muistot ankkuroituvat paikkoihin. On vaikeaa hyväksyä sitä, että päätepiste olisi katoaminen tai merkitsemätön hauta.

Anonyymi ja kasvoton kuolema on ristiriidassa sen kanssa, miten olemme tottuneet kohtelevaan vainajia. Myös se, miten kohtaamme vihollistemme vainajat, kertoo meistä jotain. Heitämmekö ruumiit joukkohautaan sotaromun kanssa, lapioidemme päälle multaa ja unohdamme? Entä omat vainajamme? Kohtelemmeko toisia kuten tahtoisimme itseämme kohdeltavan?

Latviassa puhdistamani kalmo olisi yhtä hyvin voinut olla Emil. Tuolla jossain on lapsenlapsia tai muita sukulaisia, joille minulle tunnistamaton ja sattumanvarainen vainaja voi olla samaa kuin kadonneen Emilin jäänteet olisivat minun sukulaisilleni.

Vihollisen dehumanisointi eli epäinhimillistäminen ja ihmisyiden käsitteen riistäminen kuuluu erottamattomasti sodan psykologiseen kuvaan. Se on keskeinen henkinen ja sosiaalinen mekanismi, jota

tarvitaan, että tappaminen olisi mahdollista ja sotilaat kestäisivät tehtävänsä. Minua kiinnostaa, mitä tapahtuu, kun epäihmisen kuvaan tulee särö ja säröstä pilkistää ihminen.

Oletko sinä valmis muistamaan? Oletko valmis kohtaamaan sen, mitä muistaminen voi aiheuttaa? Tervetuloa, haluaisin esitellä Emil Vaaterin.

Helsingissä loppiaisenä 2023
Laura Halminen

OSAI

**VUODET
1900-1941**

**MITÄ
MEISTÄ TULI?**

1. LAPSILEIPURI LÄHTEE SOTAAN

Vaaterin perhe elää ja kasvaa vuosisadan alun Lappeenrannassa. Emil Vaaterin syntymästä vuonna 1900 on lapsuuden mittainen matka Suomen sisällissotaan. Sen epäonnistuminen ja vankileirien todellisuus vie kohti Petrogradia, jossa Lenin rakentaa kommunistista valtiota.

Esikoinen

Pienen pojan katse on sisäänpäin kääntynyt, melkein umpimielinen. Myös hänen häikäisevän kaunis, nuori äitipuolensa näyttää varautuneelta. Muhkeaviiksinen isä on vakava mutta vaikuttaa määrätietoiselta. Alakouluikäisen pojan pikkuveli puolestaan näyttää siltä kuin pelkäisi kameran aikovan lyödä häntä. Pieni perhe on pukeutunut parhaimpiinsa.

Umpimielisen näköinen vesseli suloisessa merimiespuvussa on Emil Tobiaanpoika Vaateri. Emil ja hänen pelokkaan näköinen pikkuveljensä

Eino ovat etualalla äitipuolensa Anna Marian kanssa, ja heidän takanaan seisoo suojelevana isä Tobias Vaateri. Kuva on otettu ilmeisesti vuosien 1907 ja 1910 välillä, sillä Emil Vaateri syntyi vuonna 1900 ja pikkuveli Eino vuonna 1902.

Perhettä oli kohdannut jo ainakin yksi tragedia, kun poikien äiti Johanna Matintytär oli kuollut joitakin vuosia aiemmin. Tobias Vaaterista oli tullut leski ja yksinhuoltaja, pojista puoliorpoja. Köyhyys ja niukkuus olivat jo tragedia sinänsä, mutta surua tuotti varmasti sekin, että yksi lapsista puuttui kuvasta. Oikeasti veljeksiä oli kolme.

Emilin ja Einon välillä oli vielä keskimmainen veli Adi tai Aati. Hän oli saanut uuden kodin Tobias Vaaterin lapsettoman siskon ja tämän rääpälimiehen luota, kun yksinhuoltajaisä Tobias oli ollut kovilla.

Tobias Vaateri oli syntynyt Keski-Suomen Leivonmäellä vuonna 1878 ja oli esikoispoikansa Emilin syntyessä 22-vuotias.

Hevosmies Tobias Vaaterin ensimmäisen lapsen kastoi Emiliksi Leivonmäen kirkkoherra Artur Oliver Blomberg. Myöhemmin Blomberg muutti nimensä Wuorimaaksi ja vaikutti valtiopäiväedustajana ensin pappissäädystä ja myöhemmin Suomalaisen puolueen ja sen jälkeen Maalaisliiton edustajana.

Emil Vaateri oli neljävuotias, kun äiti Johanna Matintytär (omaa sukua Pylvänäinen) kuoli aivokuumeeseen. Leskimies Tobias Vaateri muutti poikineen Lappeelle eli nykyiseen Lappeenrantaan vuonna 1905.

Anna Maria Sivonen tuli Lappeelle vuonna 1907 ja toi mukanaan lasisen tarjoiluvadin. Viipurissa kahvilassa työskennellyt Anna Maria oli saanut sen 18-vuotiaana lahjaksi asiakkaaltaan, joka oli ilmeisesti ihastunut nuoreen tarjoilijaan. Säkenöivä ja persoonallinen Anna Maria Sivonen vei Tobialta jalat alta. Vielä samana vuonna työmies Tobias Vaateri Kaukaalta ja työläinen Anna Maria Sivonen kuulutettiin avioliittoon. Kuusivuotias Emil ja nelivuotias Eino saivat äitipuolen. Anna Mariaa kutsuttiin Mamma Vaateriksi ja Tobiasta Papaksi.

Tuoreeseen avioliittoon syntyi vuonna 1908 tytär. Impi Tobiaan-tytär Vaateri ehti elää vain yhdeksän kuukautta ennen kuin menehtyi

äitinsä syliin. Kuolinsyy on tuntematon, mutta luultavasti kyseessä oli jokin sairaus.

Lapsen kuolema ei ollut tavaton tapaus 1900-luvun alun Suomessa. Imeväiskuolleisuus oli vuosisadan alussa kaupungeissa yli sata ja maaseudulla lähes 200 kuollutta lasta jokaista tuhatta vastasyntynyttä kohden, kun se nykyajan Suomessa on kaksi.

Kun Impin kuolinilmoitus julkaistiin paikallisessa lehdessä, oli kuolleita-osion yhdeksästä ilmoituksesta neljä lapsia, joista yksi oli kahdeksanvuotias, toinen yhden päivän ikäinen ja kolmas seitsemän kuukautta vanha.

Impi haudattiin Lappeenrannan vanhalle hautausmaalle ison puun juurelle. Anna Maria Vaateri vei pojantyttärensä sinne useasti 1950- ja 1960-luvun kesinä ja kertoi esikoisestaan.

Vuosien 1914 ja 1924 välillä Anna Maria ja Tobias saivat vielä kolme tytärtä ja kaksi poikaa.

Vaaterien perhe pysyi leivässä mitenkuten. Tobias Vaateri ajoi ammatikseen ihmisiä ja tavaroita hevosellaan, ja välillä hän työskenteli Kaukaalla sijainneessa tehtaassa. Tobias oli lempeä mies, Anna Maria räiskyvämpi persoona.

Rutiköyhiä eivät Vaaterit olleet, sillä Tobiaksen veroäyri vaihteli kuuden ja kahdeksan välillä, mikä vastasi suurin piirtein tuon ajan työmiehen tai suutarin yleistä tasoa. Veroäyri määräytyi ansioiden mukaan ja muistutti nykyistä kunnallisveroa. Vastaavasti erään opettajan veroäyri oli 15 ja saman kylän talollisen peräti 65.

Peruna ja puuro olivat edullisia, ja niitä kului paljon. Voi oli herkkua: ei valtavan kallista, mutta sen verran tyyristä, että jos lapsi yritti sitä hotkia, oli seurauksena todennäköisesti luunappi tai avokämmenen huitaisu. Arkinen ruoka usein tarjottiin suoraan samasta astiasta, jossa se oli valmistettu. Ruokailun aikana sai puhua mutta riehumista, huumamista tai muuta levotonta käytöstä ei suvaittu.

Oli tavallista, että työväestö asui niin tiiviisti, että kahdeksanlapsisella perheellä oli vain yksi huone. Ensin rakennettiin yhden huoneen mökki, jota saatettiin myöhemmin laajentaa lisäämällä huoneita.

Emil ja muut lapset leikkivät tilanpuutteen vuoksi usein ulkona. Äiti tarvitsi tilaa kotiaskareisiinsa ja käytti ääntään siten, että lapset kyllä tiesivät, milloin oli aika siirtää puuhat pihalle.

Lapset saivat leikkiä keskellä tietä, koska autoja oli vielä vähän. Hevosia ja hevoscärryjä piti tietysti varoa, ja jonkun kerran Emil joutuikin nykimään pienempiä sisaruksiaan kavioiden tieltä. Varsinkin kaksi vuotta nuoremasta Einosta tuli läheinen isoveljensä kanssa.

Vanhimman lapsen taakkana on olla sisaruksiaan enemmän avuksi vanhemmilleen – kuin perheen kolmantena päänä. Ja työtä riitti: oli veden ja puiden hakua, hevosen hoitamista ja nuorempien sisarusten vahtimista. Hyvä kun kouluun ehti.

Lukuvuonna 1910–1911 hieman yli puolet lapsista suoritti kansakoulun mutta kymmenen vuotta myöhemmin jo yli kaksi kolmesta. Kansakouluja oli Emilin lapsuuden Lappeenrannassa jo useampia, ja esimerkiksi Juvakkaan valmistui koulu vuonna 1906. Emil kävi kansakoulua tiettävästi neljä luokkaa.

Varsinkin laskutaito eli matematiikka sujui pojalta hyvin. Emil ei ollut mikään lukutoukka, mutta siitä ei voinut syyttää pelkästään oppilasta itseään. Edes opettajat eivät olleet tyytyväisiä opetusohjelmaan, joka oli jokseenkin ummehtunut ja laahasi ajastaan jäljessä. Uskonto oli liian vaikeaa, maantietoa kahlattiin läpi vaikeiden nimien takkuilla ja opetuksen jäädessä pintapuoliseksi. Juvakan uuden koulun valmistumista odotellessa Lappeenrannan opettajainkokouksessa esitettiin vuonna 1906 varsin kaukonäköinen alustus. Siinä lausuttiin näin:

Historian opetus kansakoulussa lienee yksi niistä, joiden tulokset jäävät heikoimmiksi. Ainakin vuoden parin päästä on kaikki aivan sekaisin tai tyyten unohtunut.

Ja niin tosiaan kävi, että joidenkin vuosien kuluttua kaikki oli aivan sekaisin. Historiallisissa mullistuksissa saattoi ymmärrettävästi tyyten unohtua yksityiskohtia opeista, joita koulussa oli yritetty ahtaa tajuntaan.

Kun Emil oli viisivuotias, ravisteli Suomea suurlakko. Kun hän vuonna 1908 täytti kahdeksan, olivat haaveet suurlakon positiivisista vaikutuksista ja uudesta vapaamielisyyden kaudesta haihtuneet ilmaan.

Suomi oli Venäjän suuriruhtinaskunta eli itsehallinnollinen alusmaa, jolla oli omat lait. Vuosi 1908 käynnisti ajanjakson, jota kutsutaan toiseksi sortokaudeksi. Venäjän hallinnossa otettiin tuolloin käyttöön uusi asioiden esittelyjärjestys. Siinä Suomen itsehallintoalueen asioista vastanneelta kenraalikuvernööriltä vietiin etuoikeus esitellä asiansa suoraan keisarille. Vuonna 1910 suomalaisia syytettiin venäläisten halveksimisesta ja passiivisesta vastarinnasta. Neljä vuotta myöhemmin isäntämaassa katsottiin, että suomalaisten suomalaisuusajatuksukset olivat menneet liian pitkälle, joten heitä ryhdyttiin venäläistämään.

Elokuussa 1914 Emil Vaateri oli 14-vuotias nuorukainen. Hänen kolmas pikkusisarensa Lempi-sisko oli syntynyt. Samoihin aikoihin käynnistyi ensimmäinen maailmansota ja myös Suomen suuriruhtinaskunta asetettiin sotatilaan. Sodan alku tyrehtyi Suomen tuonnin Saksasta ja Englannista. Ajat muuttuivat entistä arvaamattomammiksi.

Vaaterin perheen esikoinen siirtyi työelämään. Hänestä tuli leipurin oppipoika. Emilin otti työhön leipuri Antti Bagge. Bagge oli riitautunut entisen työnantajansa kanssa ylitöistä ja perustanut oman leipomon suutari Kinnusen keltaiseen taloon. Jauhot pöllyisivät, kun leipomon väki kohotti, vaivasi ja paistoi leivoksia, maitopalmikoita ja junttapullaa, joka oli vuokaleipää muistuttavaa vaaleaa leipää.

Maaseudulla ruokavalio oli suppea ja niukkarasvainen ja saattoi koostua pääosin leivästä, perunasta ja suolakalasta. Elintarvikkeet tuotettiin ja kulutettiin yleensä omalla tilalla, ja ylijäävä osa tuotannosta myytiin kaupunkeihin ja asutuskeskuksiin. Kaupungeissa ruokavalio oli monipuolisempi, ja Lappeenranta kasvoi ja teollistui.

Paini oli Vaaterin pojille rakas harrastus. Kasvattiperheeseen adoptoidusta Adi Vaaterista tuli uudessa kotikaupungissaan Kuopiossa myöhemmin urheiluseuransa maskotti. Myös Lappeenrannassa painittiin: urheiluseura Lappeenrannan Wesan edustajana työväenyhdistyksen kutsupainiin osallistui alle 60-kiloisten höyhensarjassa

keväällä 1917 E. Vaateri. Koska sekä Emilin että Einon nimi alkoi E:llä, ei ole pääteltävissä, kumpi pojista kävi pokkaamassa painikisoissa kolmannen sijan.

Painikilpailut järjesti työväenyhdistys. Useampaan paikalliseen työväenyhdistykseen oli perustettu järjestyskaarteja jo vuoden 1905 suurlakon jälkimainingeissa. Työväenliikkeen järjestäytyminen oli käynnissä, ja myös Emil Vaaterin työntaja Baggella oli tapana julkaista leipomon ilmoituksia sosiaalidemokraattien paikallisessa pää-äänenkannattajassa Kansan äänessä.

”Ainoastaan täten toivotan Rauhaisaa Joulua kaikille liike- ynnä muille tuttaville”, luki Baggen ilmoituksessa jouluna 1916. ”Samalla suosittelen runsaasta varastostani leipurin ammattiin kuuluvia tavaroita, joulukuusen kyntteleitä, luumu- ynnä muita torttuja”, se jatkui.

Samassa lehdessä julkaistiin toinenkin hyvän joulun toivotus. Etusivu oli varattu jouluntoivotuksille kaikille puoluetovereille, ja sen täyttivät lappeenrantalaisten, joutsenolaisten ja taipalsaarelaisten nimet. Toivottajien joukossa oli myös kuusitoistavuotias Emil Vaateri.

Leipuri kohtaa anarkiaa

Emil Vaateri työskenteli leipurin opissa, mutta maailmansota hivutti Suomea vähän kerrallaan kohti puutetta ja nälkää. Elintarvikkeiden saanti oli vaikeutunut ja hinnat olivat nousseet jo siitä päivästä, kun sota alkoi. Kaupungissa ostoleivällä oli kyllä kysyntää, mutta mahtoiko Baggen leipomossa riittää jauhoja, munia ja muita tykötarpeita?

Maaliskuussa 1917 Venäjän tsaarinvalta luhistui. Samalla myös Suomesta katosi virallisesti ylin johtaja.

Suomen itsehallintoalue oli luopunut säädyistä ja ottanut käyttöön edistyksellisen yleisen äänioikeuden myös naisille vuonna 1906. Loppuvuodesta 1917 sääty-yhteiskunnan lopettamisesta oli kulunut vain reilu kymmenen vuotta, eivätkä yhteiskunnalliset jakolinjat olleet vielä ehtineet kadota.

**"Halminen kuvaa
asiantuntevasti, mitä
Neuvostoliitto teki
ihmisille."**

SOFI OKSANEN, KIRJAILIJA

**"Hieno kirja, jossa Halminen
kuljettaa lukijaa kohti
yllätyksiä ja tuntemattomia
tapahtumia."**

RENÉ NYBERG, SUURLÄHETILÄS

Maanmiehensä surmaaman Emil Vaaterin tarina pakottaa repimään auki historian huonosti arpeutuneita haavoja.

Tuhannet suomalaiset lähtivät rakentamaan Neuvostoliittoa vuonna 1918. Yksi heistä oli leipuri Emil Vaateri, joka toimi Suomessa vakoojana. Puna-armeijassa kapteeniksi ylennyt Vaateri katosi vuonna 1941. Hänet ampuneen upseerin myötätunto käynnisti tapahtumaketjun, jossa kului vuosikymmeniä, ennen kuin Vaaterin sukulainen rohkeni raottaa rautaesirippua.

Laura Halminen on palkittu tutkiva journalisti. Yksilöiden valinnat historian murroskohdissa ovat hänelle jatkuva inspiraation lähde.

9 789523 825291

KL 99.1
ISBN 978-952-382-529-1

DOCENDO
www.docendo.fi

